
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Ziyayeva Dilorom Solixovna,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti katta o'qituvchisi

TEMUR TUZUKLARI VA HOZIRGI ZAMON

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-14>

АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada Amir Temur vatanimiz tarixida o'zbek davlatchilik taraqqiyotida beqiyos xizmat ko'rsatgan shaxs ekanligi, u asos slogan saltanat eng yirik va qudratli davlat bo'lganligi, shu o'rinda u o'z vorislariga nafaqat qudratli davlatni, shuningdek, saltanat qurish va davlatni boshqarish qonun - qoidalari bayyon etilgan mashhur tuzuklarni qoldiraganligi haqida fikrlar bayyon etilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Movaraunnahr, Xuroson, tuzuklar, siyosiy tarqoqlik, xarbiy san'at, davlat boshqaruvi, adolat, haqiqat, moliya va soliq siyosati, shariyat, mulkiy munosabatlar.

Зияева Дилором Салиховна,
старший преподаватель
Ташкентский университет информационных
технологий имени Мухаммада аль-Хоразмий

УЛОЖЕНИЕ ТЕМУРА И СОВРЕМЕННОСТЬ

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается роль А.Темура в истории Узбекистана его вклад в развитии узбекский государстве в издании великой империи. Вместе с этим в статье рассматривается "Уложение" А.Темура, где он изложил иринции управления государством, сохраняются своё значения и в ностаящее время.

Ключевые слова: военное искусства, государственное управление, справедливость, истина, политическая раздробленность, Хурасан, Моверуннахр, финансовая нологовая политика, онашения сробственности шариат.

Ziyayeva Dilorom,
Senior Lecturer Tashkent University of Information
technology named after Muhammad al-Khwarizmi

CODE OF TEMUR AND MODERNITY

ANNOTATION

In this article are decribed the role of Amir Temur in estabishment the powerful state in the Central Asia region, gave his hairs not only tich and powerful state, but also a great book named "Temur tuzuks"

Key words: military art, state administration, justice, truth, political fragmentation, Khurasan, Moverunnakh, financial tax policy, relations between sharia.

№ 2/2019

Tarixni chuqurroq o'rganar ekanmiz, ijtimoiy hayotda tartib bo'lmog'i zarurligini tushunamiz. Bu tartibdan davlat faoliyati birmuncha barqaror va umumiy xususiyatga ega bo'lgan qonunlar asosida tashkil etilishi lozimligini ko'ramiz.

Ana shunday qoidalar uzoq yillar davomida paydo bo'ladi, borgan sari ular takomillashib boradi. Masalan, Bobil podshosining qoidalar to'plami bo'lmish "Xammuroppi qoidalari" (m.av. XVIII asr), Sulaymon podshohning odamlarni murosaga keltirishga qaratilgan tadbirlari (Solomonova reshenie) (m.av. X asr), mashhur Avesto kitobidagi urf-odat va an'analar tartiboti, Yunonistondagi Salon demokratiyasi (m.av. V asr) injil, tavrot qoidalari, islom shariatlari, Nizomulmulkning "Siyosatnoma"si, Kiev Rusida XI-XII asrda paydo bo'lgan Ya.Mudriyning "Rus haqiqati", Chingizxonning "Yaso"si yuqorida aytilgan fikrimizning dalilidir.

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, u "Temur tuzuklari" nomi ostida shuhrat topdi. "Tuzuk" so'zi asli eski turkiycha "tutsa□" so'zidir. Buni hozirgi tushunchaga ag'darsak, tartib, intizom, nizom ma'nolarini bildiradi. Demak, tuzuk - bu qonun- qoida, nizom. Temur tuzuklari bu sohibqironning kodeksi, ya'ni qonun -qoidalar to'plami, majmuasidir. Temur tuzuklari ikki qism, 56 banddan iborat tarixiy va huquqiy asar hisoblanadi. Bu asardan ko'plab sharq hukmdorlari o'zlarining faoliyatlarini davomida foydalangan va unga yuqori baho berganlar. Jumladan, Shohjahon (1628-1657), Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1621-1842), Buxoro amiri Abdulahadxon (1885-1910) "Tuzuk" dan parchalar ko'chirtirib, ulardan o'z faoliyatlarida foydalanganlar.

Temur tuzuklari eski o'zbek tilida yozilgan bo'lib, 1610-yilda fors tiliga tarjima qilindi va dunyoga "Tuzuki Temuriy" (Temur tuzuklari) nomi bilan tarqaldi. Bizga uning fors tilidagi nusxasi va fors tilidan o'zbek tiliga tarjimasining uch nusxasi yetib kelgan. Eng to'liq nusxasi "Malfuzoti Temuriy" deb nomlangan va u Rossiyaning Sank-Peterburg shahridagi Saltikov - Shchedrin nomli kutubxonasida saqlanmoqda. Ushbu nusxa Toshkentda 2000- yili chop etildi.

Temur tuzuklari 1783- yili fransuz, 1785-1791-yillarda hind, 1863- yili fors, 1787-yili urdu, 1894,1934 -yili rus va 1857- yillarda turkiy tilda chop etildi. Temur tuzuklari hozirgi o'zbek tilida 1967-yili "Guliston" jurnalida va 1991- yil G'ofir G'ulom nashriyotida bosilib chiqdi. Sohibqiron tuzuklari 1996-yili Toshkentda o'zbek, ingliz va fransuz tillarida qayta nashr etildi.

"Tuzuklar"ning birinchi qismida Amir Temurning yetti yoshidan to vafotiga qadar (1342-1405 -yil 18-fevral) kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda Markaziy hokimiyatni qo'lga kiritishi, ijtimoiy tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan, Eron va Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritishi, Oltin O'rda xoni To'xtamishxon ustidan g'alabasi, buyuk jahongirning Ozarbayjon, Turkiya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qismi Sohibqironning nomidan aytilgan va uning toju taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pandu-nasihatlaridan iboratdir. Unda davlatni idora qilishda kimga tayanish, toju-taxt egalari burchi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar va boshqa mansabdorlarning toju -taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va hokazolar haqida gap boradi.

Temur farzandlariga murojaat qilib aytadiki, "Men saltanat qurish, davlat tutish bobida o'zim qo'llagan ishlarni bir necha tuzukka bog'ladim va saltanatni boshqarish haqida qo'llanma yozib qoldirdim. Toki farzandlarim, avlodim va zurriyotimdan bo'lganlarning har biri unga muvofiq ish yuritsin".

Temurning muhim xislatlaridan biri shu ediki, u doimo esli-hushli kishilar bilan maslahatlashar, ularning fikrini inobatga olib mustaqil bir xulosaga kelar edi. U o'z atrofiga turli toifadagi maslahatgo'ylarni tez-tez to'plardi, ayrimlari bilan yakkama - yakka fikrlashar edi, pirlarining maslahatlariga ehtirom bilan qarardi.

Temur davlatni idora qilishda xalqning barcha tabaqalariga tayanish lozimligini alohida ta'kidlaydi. Tuzuklarda ko'rsatilganidek, bu toifalar quyidagilar:

1. Saidlar, ulamo- shayxlar va fozililar.
2. Ehtiyotkor, qat'iyatli arboblilar, keyinini o'ylab, oldinni ko'rib ish yurituvchi kekxa va tajribali kishilar.
3. Duogo'y odamlar.
4. Amirlar, sarhang va sipohsolar (harbiy rahbarlar)
5. Sipoh va raiyat, ya'ni askar va oddiy xalq.
6. Saltanat ishlari va uning sir-asrorini bilgan, kengash qilishga loyiq va ishonchli kishilar.
7. Vazirlar, sarkotib va devon xizmatchilari.
8. Hokimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar.
9. Hadis bilimdonlari-qissaxonlar, tarixshunoslar va oriflar.
10. Mashoyiq va so'fiylar.
11. Kasbu- hunar egalari.
12. Musofirlar, sayyoh va savdogarlar.

Keltirilgan mulohazalar dalolat beradiki, Sohibqiron barchani barobar ko'rgan, turli toifadagi kishilar bilan maslahatlashishga tabiiy ehtiyoj sezgan.

Temur Movarounnahrda hokimiyatni o'z qo'liga olgach, uning dastlabki tadbirlaridan biri rejali ravishda qurultoylar o'tkazish bo'lgan. O'sha davrning tarixchisi Sharofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma" asarida Temur tomonidan Qarshida, Qorabog'da, Samarqandda, Balxda va boshqa joylarda o'tkazilgan qurultoylar haqida ma'lumot beradi. Bu anjumanlarda barcha shahzodalar, ma'muriy rahbarlar, harbiy boshliqlar va zodagonlar ishtirok etar edi.

Amir Temur ta'kidlaydiki, "o'z qudratimni saqlash uchun men bir qo'limga beg'arazlik shamini va ikkinchi qo'limga beg'arazlik shamini olib, bu ikki sham bilan butun umr bo'yi o'z yo'limni yoritib yurdim. Men o'zimga adolatli va rahmdil to'rt vazirni tanladim. Ulardan ikkisi Mahmud Shaxxob Xurosoniy va Nasriddin Mahmud al-Aromiy erdi. Bu ikki vazirimga doimo meni kuzatib turishlarini va agar men adolatsizlik qiladurgan bo'lsam, darxol meni to'xtatishlarini, kimningdir yolg'on so'zlariga ishonsam yoki begona kimsaning mulkiga xiyonat qiladigan bo'lsam, darhol meni ogohlantirishlarini ta'kidlab qo'ydim".

"Temur tuzuklari"da davlatni idora qilishga oid 12 qoida bayon etiladi. Bu qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Islom dini va shariat qoidalariga, qonunlariga rioya qilish, uni qo'llab - quvvatlash.
2. Davlatning, mamlakatning ustunlarini tashkil qilgan turli tabaqalar, toifalar bilan bamaslahat ish ko'rish.
3. Maslahat, tadbirkorlik bilan ish ko'rish .
4. Davlat ishlari boshqarishda qonunlarga bo'ysunish.
5. Amirlar va sipohiylar bilan yaxshi munosabatda bo'lish.
6. Turk, tojik, arabu- ajamning turli toifalariga milliy munosabatda bo'lish.
7. Barcha qarindosh - urug' bilan yaxshi munosabatda bo'lish (martabasidan qat'iy nazar).
8. Sipohiylarni hurmat qilish.

9. Raiyat (oddiy xalq) ahvolidan doimo ogoh bo'lish

10. Turk, tojik, arabu ajamning turli toifalarga milliy munosabatda bo'lish.

11. Barcha qarindosh urug' bilan yaxshi munosabatda bo'lish martabasidan qat'i nazar.

12. Siyohiy larni hurmat qilish.

Amir Temur zamonasining buyuk saltanatini barpo qilgan bo'lsa-da, ammo u o'zini bu davlatning "qonuniy xoni" deb umrbod e'lon qilmadi. Chunki u nasl-nasabi jihatidan chingiziylar sulolasiga mansub emas edi. Shuning uchun ham chingiziylar tomonidan belgilangan an'anaga ko'ra dastlab Suyurg'atmishni (1270-1388), so'ngra uning vafotidan keyin Sulton Mahmudni (1388-1402) rasmiy xon qilib ko'tardi. Amalda markazlashgan hokimiyatni Amir Temurning o'zi boshqarar, viloyatlardagi hokimiyatni o'g'illari, nabiralari va yaqin amirlari orqali idora qilardi.

Amir Temur davrida davlatning Markaziy ma'muriyati boshida devonbegi, uning yonida Arkbegi hamda to'rt vazir turadi.

1- vazir yer soliqlari, chegara bojini undirish hamda mirshablik ishlarini bajargan.

2- vazir askarlar maoshi, oziq-ovqat ta'minotlari bilan shug'ullangan.

3- vazir harbiylar, ularning lavozimu-mansablarga tayinlanishi va meros ishlariga qaragan.

4- vazir saroy xarajatlarini boshqargan.

Movarounnahrda tashqari o'z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni Amir Temur to'rt ulusga bo'ldi va to'rt o'g'liga taqsimlab berdi.

Temur tuzuklarida davlat tuzilishining asosiy bo'g'inlari, ularning vazifalari, vazirlar faoliyati, turli xil ijtimoiy guruhlar, tabaqalarga munosabat, qo'shin tuzilishi, moliya va soliq siyosati, mulkiy munosabatlar hamda shu singari dolzarb masalalar, ularni hal etish yo'llari aniq-ravshan ifodalangan. Shuningdek, tuzuklarda har bir masalani, voqea, hodisalarni taxlil etishda xolis yo'l bilan yondashish, fuqaro ahliga jabr qilmaslik, yurtga xiyonat qilmaslik, dinu- diyonatga, qonun ustuvorligiga qat'iy amal qilish, adolat va haqiqat mezonlari bilan faoliyat yuritish lozimligini qayta-qayta ta'kidlab o'tilgan. Amir Temur qanchalik qattiqqo'l, shijoatkor hukmdor bo'lmasin va o'zi mansub bo'lgan hukmron tabaqa manfaatlarini ko'zlamasin, biroq u hamisha adolat, haqiqat yo'lini mahkam tutib, qonunchilik tomonlariga qat'iy rioya qilgan holda siyosat yurgizishga, el, ulus manfaatlarini himoya qilishga harakat qilgan.

Temur tuzuklarida o'ta muhim mulohaza mavjud. Agar podshoh zolim bo'lib, vazir odil bo'lsa, podshohning jabr zulmini to'xtatish chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa, saltanat ishlari tez muddatda inqirozga uchraydi.

Amir Temur mansabdorlarni odillik, xolislik bilan to'g'ri tanlashga e'tibor bergan. Uning fikricha, vazir to'rt sifatga:

1) asllik va toza nasllilik;

2) aql-farosatlilik;

3) siyohu- raiyat ahvolidan xabardorlik;

4) sabr chidamlilik va tinchliksevarlik sifatlariga ega bo'lishi zarur.

Tuzuklarda quyidagi satrlarni o'qiyimiz: "Kamolatga erishgan vazir ulkan davlat muammolarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko'rsatib ajoyib tarzda bajaradi. Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Xoh siyohdan, xoh raiyatdan bo'lsin, har kimning nomini yaxshi so'zlar bilan tilga oladi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi. Qaysi vazir g'iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim".

Temur oddiy dehqonlarning qiyinchiliklarini to'la tasavvur qilar edi. Masalan tuzuklarda shunday fikrlar mavjud: Hosil pishib yetilmasdan oldin raiyatdan soliq olinmasin. Hosil yetilgach, uch bo'lib olinsin. Soliqlarni qonun asosida va yaxshi so'z bilan olsinlar; kaltak, arqon ishlatib ishni urish-surishgacha olib bormasinlar, ularni bandi etib, zanjir bilan kishanlamasinlar.

Sohibqiron xalqning iqtisodiy ahvolini ko'tarish va shu orqali qishloq xo'jaligini rivojlantirishga katta ahamiyat beradi. Bu xususda qo'riq va tashlandiq yerlarni o'zlashtirish haqida qilingan mana shu uqtirish ham e'tiborga molikdir: "Xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasliklari, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili esa qonun-qoidaga muvafiq xiroj yig'sinlar".

Temur tuzuklarida raiyat va savdo karvonlarini muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlar ham bor. Amr qilinadiki, yo'larga kuzatuvchi va soqchilar qo'ysinlar, yo'l ustida har manzilga rabotlar qursinlar, soqchilar yo'llarni qo'riqlab, savdogarlarni, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazishga yordam bersinlar.

Temur jamiyatdagi turli ko'ngilsiz ishlarni yomon ko'rgan va xalqning xavfsizligiga tahdid qiladiganlar, uning qadr - qimmatini tushiradigan salbiy narsalar - ichkilikbozlik, bezorilik, o'g'rilik va zino ishlarni qilishga qarshi kurashgan. Tuzuklarda shunday deyiladi: "O'g'rilar xususida buyurdimki, ular qayerda bo'lmasin, qo'lga olinsin va qonun qoida bo'yicha jazolansin. Kimki birovning molini zo'rlik bilan tortib olsa, mazlumning molini zolimdan qaytarib olib egasiga topshirsinlar. Agar kimda-kim tish sindirsa, ko'zini ko'r qilsa, quloq va burunni kessa, sharob ichsa, zino ishlar qilsa, devondagi shariat qozisi yoki oxdos qozisi (urfu-odat bo'yicha sud qiluvchi)ga olib borib topshirsinlar". Gadoylik bilan kun kechirish ham jamiyatning va millatning obro'sini to'kadigan, qadr-qimmatini tushiradigan salbiy ijtimoiy hodisa. Temur: ularni mehnatga jalb qilish zarur, bordiyu mehnatga ko'nikmasa, avvalgi odatini tashlamasa, ular yurtidan chiqarib yuborilsin, deb aytadi.

Amir Temur buyuk sarkardalikdan tashqari davlat arbobi bo'lgan. U jamiyat taraqqiyoti mazmunini, uning ob'ektiv qonunlarini va qonunlarni harakatga solish mexanizmini yaxshi anglagan yurtboshi ham edi. Shu bois ham Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining shahzoda Xumoyunga qilgan vasiyatnomasida o'g'luga "Podshohlik ishlarini puxta qilish uchun hazrat Amir Temur Sohibqironning ishlarini doimo ko'z oldingizda tuting", - deydi.

Amir Temur shaxsiy hayotida ham, tuzuklarida ham uch zabardast va mo'tabar asosga: diyonat, adolat va qattiqqo'llik bilan amalga oshirilgan siyosatga tayangan. Uning "Kuch-adolatdadir" degan shiori hozirgi mustaqil O'zbekiston siyosatida ham o'z aksini topmoqda. Davlatni idora qilishda Amir Temur tuzuklari, uning hayoti va siyosati ko'p jihatdan o'rnak va andoza bo'lmoqda. I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" asarida "Amir Temur tuzuklarini o'qisam, xuddi bugungi zamonning katta-katta muammolariga javob topgandek bo'laman", -degan edi.

1996-yil Amir Temur yili bo'ldi. YUNESKO tavsiyasi bilan o'tkazilgan Sohibqironning 660 yilligiga bag'ishlangan xalqaro va mintaqaviy anjumanlarda, tadbirlarda ham tuzuklarining bugungi kundagi muhim ahamiyati qayta-qayta ta'kidlandi.

1998-yil iyunda tarixchi olimlar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda Islom Karimov Temur tuzuklari mazmunini tahlil etib: "Bu asar davlat, saltanat, jamiyat boshqaruviga oid mumtoz asar", - deb yuksak baho berdi.

Shunday qilib, davlatni oqilona va odilona boshqarish san`ati bayon etilgan Amir Temurning bu asari bugungi kunda ham yuksak mazmuni, dolzarbligi va mohiyatini yo`qotgan emas, aksincha, u bizga ko`p jihatdan mezon bo`lmoqda.

Yurtboshimiz I.A.Karimov "Bizning tariximizda Amir Temurday ulug' siymo bor ekan, uning qoldirgan merosi, pandu-o'g'itlari bugungi hayotimizga hamohang ekan, oldimizda turgan bugungi muammolarni yechishda bizga qo'l kelayotgan ekan, biz bu merosni o'rganmasdan, ta`riflamasdan, targ'ibot qilmasdan haqqimiz yo`q", - deydi.

Demak Amir Temur tuzuklari, uning boy hayotiy tajribasi bugungi avlodlar uchun katta qadriyat, buyuk meros va shu bois u xalqimizga beqiyos safarbarlik ruhini baxsh etmoqda, yangi yutuqlarga ilhomlantirmoqda.